

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Ιδρυτής : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Διευθυντής : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1953

Ε.Φ.Α.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1953

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ο κ. Κωνστ. Ι. Δεσποτόπουλος είναι γνωστός στο νομικό κόσμο, και γενικότερα στους πνευματικούς μας κύκλους, από μονογραφίες και δοκίμια που αναφέρονται βέβαια κατά κύριο λόγο στη θεωρία του δικαίου, βλέπουν όμως τα θέματα που εξετάζουν από φιλοσοφική σκοπιά, και γι' αυτό προκαλούν το ενδιαφέρον όχι μόνο των ειδικών νομικών, αλλά και κάθε βαθύτερα καλλιεργημένου ανθρώπου. Ο ίδιος είναι ένας πολύ ανεπτυγμένος άνθρωπος, προικισμένος με δεξιάτη κρίση, με πνεύμα συστηματικό, και, όπως ο διάσκαλος του Κωνσταντίνος Τσάτσος, διακρίνεται κι' αυτός (παράλληλα προς την ειδική νομική του κατάρτιση) για το στερεό φιλοσοφικό του όπλισμό, για την ενημέρωσή του στα προβλήματα και στις κατακτήσεις του (παλαιότερου και του νεότερου) φιλοσοφικού στοχασμού. Αυτή η αρετή δεν καθόρισε μόνο τα θέματα των θεωρητικών του ενασχολήσεων (που είναι πάντοτε θέματα της λεγομένης φιλοσοφίας του δικαίου), αλλά δίνει στις εργασίες του και μιά αξία γενικότερη από εκείνη που έχουν οι ειδικά νομικές πραγματείες.

Η τελευταία συγγραφή του τιτλοφορείται «Φιλοσοφία του Δικαίου» (έκδ. 'Αργ. Παπαζήσης, 'Αθήναι 1953), είναι όμως μόνο το πρώτο μέρος αυτής της φιλοσοφίας, γιατί η εργασία δλόκληρη απλώνεται σε μεγάλην έκταση. Το τεύχος που έκυκλοφόρησε περιέχει την όντολογική και μεθοδολογική θεμελίωση της φιλοσοφίας του δικαίου, δηλαδή τη διασάφηση και την έδραίωση της έννοιας του δικαίου κάτω από το φως της «φιλοσοφίας της πράξεως» και ειδικότερα της 'Ηθικής. Για να συμπληρωθεί η εργασία μένουν ακόμη (όπως ο ίδιος ο συγγραφέας έξηγει, σελ. 10-14) τρία άλλα μέρη, που η δημοσίευσή τους γρήγορα, καθώς φαίνεται, θα έπακολουθήσει: μέρος Β' «λειτουργική άκεραίωσις ή σύστημα του δικαίου», μέρος Γ' «τό δικαίον έν τή Ιστορική πραγματώσει ή έν τή Ιστορία αυτού», μέρος Δ' τό πρόβλημα του «όρθου» δικαίου ή «ή ήθική έντός του δικαίου». Τώρα λοιπόν έχομε στα χέρια μας μόνο τό Α' μέρος όλης αυτής της μεγάλης μελέτης. (Τό περιεχόμενο του τεύχους μας

ήταν ήδη γνωστό από δύο προηγούμενα δημοσιεύματα του κ. Κ.Ι.Δ.: «Εισαγωγικά εις την 'Ηθικήν», μέσα στο 'Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών 'Επιστημών, τόμος του 1950, και «Τό ήθικόν πρόβλημα και ή θέσις της πολιτικής κοινωνίας», μέσα στην 'Επιθεώρησιν Οικονομικών και Πολιτικών 'Επιστημών, τόμος του 1951, που έκυκλοφόρησαν και ως άνάτυπα). Κανονικά θα έπρεπε, προτού άποφανθεί κανείς για την αξία της, να περιμένει τή δημοσίευση δλόκληρης της συγγραφής. 'Επειδή όμως και μόνο του τό πρώτο μέρος, που παρουσιάζει τις βάσεις του οικοδομήματος, έχει σημαντική αυτότελεια, μπορούμε, νομίζω, να είπούμε τή γνώμη μας για τό περιεχόμενό του. 'Ισως μάλιστα οι σκέψεις που θα διατυπωθούν, να δώσουν στο συγγραφέα τήν άφορμή να απλώσει σε μεγαλύτερο πλάτος και βάθος τήν παραπέρα άνάπτυξη των Ιδεών του. Και τότε ή κριτική θα έχει έπιτύχει τόν ούσιαστικό σκοπό της που είναι: όχι να έγκωμιάζει ή να διασύρει, αλλά να προωθεί τήν εργασία ενός συγγραφέα σε πληρέστερες και στερεώτερες έπιτεύξεις.

Ο κ. Κ. Ι. Δ. αρχίζει τή μελέτη του με μιά φαινομενολογική άνάλυση της «πράξεως» αυτή, πιστεύει, θα μας δώσει τα μέσα για να τοποθετήσομε σωστά τό δικαίο μέσα στον κύκλο της πνευματικής ζωής, γιατί ή φύση του δικαίου είναι «πρακτική» και ή ύφή του όχι «διάφορος της ύφης του πρακτικού λογισμού» (σελ. 140). Η π ρ ά ξ η άποτελείται, λέγει, από δύο στάδια: από τήν έ κ τ έ λ ε σ η, δηλ. από τό ψυχοφυσικό (ή και μόνο ψυχικό) ένέργημα που τήν άποτελειώνει, και από τόν καθορισμό, δηλαδή από μιάν ένέργεια διαλογιστική που άνοίγει τό δρόμο (χαράζει τήν κατεύθυνση και αποφασίζει) προς τό αποτέλεσμα (σελ. 19). Από τά στάδια αυτά τό σπουδαιότερο για τήν πρακτική φιλοσοφία είναι ό καθορισμός. Άποτελείται κι' αυτός από διαδοχικές φάσεις. Πρώτη ή δ υ ν α τ ο λ ο γ ι κ ή' έδω ή συνείδηση είναι γεμάτη από «δυνατότητες», όρθότερα: από «δυνατικά νοήματα», που τό καθένα τους κλείνει μέσα του τήν πρόταση να μετατραπεί σε πραγματικότητα ή αντίστοιχή του δυνατότητα. Δεύτερη ή

δεοντολογική· σ' αυτή τη φάση ή συνείδηση εκλέγει ένα από τα δυνατικά νοήματα και παραλείποντας όλα τα άλλα το προάγει σε δεοντικό· τουτο πλέον αξιώνει τη μετατροπή σε πραγματικότητα και από δω και πέρα οδηγεί τη συνείδηση να φτάσει στην εκτέλεση. Από τη στιγμή εκείνη αρχίζει ή τρίτη φάση του καθορισμού: ή συνείδηση αναζητεί «περαιτέρω δυνατότητας αναλυτικής αυτής» που διάλεξε, και με άλλεπάλληλες εκλογές της προσφορώτερης, δλο και πλησιάζει στο σημείο της «έσχάτης εγγύτητος», όπου με ένα απλό πιά (ψυχοφυσικό ή μόνο ψυχικό) ενέργημα επέρχεται ή μετατροπή της δυνατότητας σε πραγματικότητα, γίνεται δηλαδή ή εκτέλεση και συντελείται ή πράξη (σελ. 20-27).

Η ανάλυση αυτή επιτρέπει στο συγγραφέα μερικές πολύ επιτυχείς έννοιολογικές διακρίσεις. Ο καθορισμός, καθώς είδαμε, κλείνει προς τα κάτω με την εκτέλεση «από πάνω» όμως είναι ανοιχτός και για να άκεραιωθεί χρειάζεται ένα «λόγον διδόναι», δηλ. μιὰ λογοδοσία για την αρχική και έπειτα για τις άλλεπάλληλες (υπό την καθοδήγηση της πρώτης) εκλογές που έφεραν προς την τελείωση της πράξης. Σ' αυτή τη λογοδοσία βρίσκεται το πρόβλημα και ή άγωνία κάθε ένσυνείδητου ήθικου όντος: ποιός λόγος επιβάλλει (ή δίνει το δικαίωμα) στη συνείδηση από τόσα δυνατικά νοήματα να διαλέξει «τουτο» το ένα και μοναδικό, αυτό να προαγάγει σε δεοντικό, και όλα τα άλλα να τα παραμερίσει; «Αμα εξετάσομε καλά το ζήτημα, βλέπομε να διαγράφονται δύο ένδεχόμενα: 1. Καθορισμός άποφραγμένος προς τα πάνω. Δηλαδή να προσηλώνεται κανείς σε όρισμένο δεοντικό νόημα («σκοπό»), από κει και πέρα να αναζητεί τα «μέσα» (τις υπο-δυνατότητες) που θα τον φέρουν έως την εκτέλεση, αλλά ούτε να έρωτᾶ ούτε να είναι σε θέση να άπαντήσει για ποιο «λόγο» έκανε την εκλογή του. Με άλλους λόγους: καθορισμός με «άπόφραξιν προς τα άνω». 2. Καθορισμός «άφρακτος προς τα άνω, άκεραιωμένος ούτω έν τη εύχερεία προς λογοδοσίαν της αρχής αυτού, έν τη άναζητήσει αύταξίας και αύτοθέτου αρχής, όντως αρχής».—Όταν υπάρχει «άπόφραξις» χωρίς επίγνωσή της, έχομε το φαινόμενο που όνομάζομε τεχνική. Άπόφραξη χωρίς επίγνωση χαρακτηρίζει τις άνηθικές, προηθικές ή και πρωτοηθικές πράξεις. Η άυθεντική ή θική ζωή άποτελείται όχι από «άποσπάσματα» καθορισμού, άλλ' από άκεραιωμένους καθορισμούς, άφρακτους προς τα πάνω (σελ. 32-35).

Με τα εύρήματα αυτά στο χέρι ή έρευνα μπορεί τώρα πια να πλησιάσει το κεντρικό θέμα της: τη μορφολογία του πρακτικού βίου και να επιχειρήσει να προσ-

διορίσει με ακρίβεια τα χαρακτηριστικά κάθε μορφής του. Στο καιριο τουτο για την ήθική φιλοσοφία ζήτημα ό κ. Κ.Ι.Δ. άφιερώνει το μεγαλύτερο και σημαντικότερο μέρος της μελέτης του. Τρία στάδια κ' έδω ξεχωρίζει: το προηθικό, το πρωτοηθικό και το ήθικό. Το προηθικό είναι το καθεστώς της βιολογικής νομοτέλειας (σελ. 43), το πρωτοηθικό: καθεστώς της κοινωνικής νομοτέλειας (σελ. 50) και το ήθικό: καθεστώς της πνευματικής νομοτέλειας ή της προσωπικής άυτοτέλειας (σελ. 84). Στο προηθικό στάδιο ό καθορισμός, λέγει, έχει βραχύτατην ανάπτυξη και άποβλέπει άποκλειστικά και μόνο στην ίκανοποίηση της έπιθυμίας. Η έπιθυμία όμως είναι λαμπρό κέντρισμα για την καλλιέργεια των συνειδησιακών δυνάμεων: ό Λόγος «έν τη ύπηρετική της έπιθυμίας θητεία αύτου» άποκτᾶ ρώμη και γνωρίζει έξαιρέτες έπιδόσεις· παράλληλα και το συναίσθημα πηγαίνει προς την «ουσίωσίν» του (σελ. 44-45) και έτσι (μαζί με μιὰ προηγμένη κοινωνική ζωή) έρχεται ή στιγμή που πραγματοποιείται ένα κοσμοϊστορικό για την άνθρωπότητα γεγονός: ή άνατροπή του κράτους της έπιθυμίας, του καθεστώς της βιολογικής νομοτέλειας, και ή μετάβαση στο πρωτοηθικό στάδιο (σελ. 47). Στο στάδιο τουτο έχομε την άυθεντία του έθους (σελ. 49): ό άνθρωπος στις ποικίλες έκδηλώσεις της ζωής του έντάσσεται στο ρυθμό της συμπεριφορᾶς των άλλων, στη βούλησή του επιβάλλεται ή κοινωνικώς άποκρυσταλλωμένη άνάλογος λύσις», το «άποκρυσταλλωμένον κοινωνικώς άπόσπασμα καθορισμού» (σελ. 52). Συγκριτικά με το προηγούμενο στάδιο τουτο άποτελεί μιὰ βαρυσήμαντη πρόοδο: λείπει τώρα ή δεσποτική έπιβολή της έπιθυμίας για την άμεση ίκανοποίησή της και έτσι γίνονται δυνατές εύρύτερες και έμμεσότερες άναζητήσεις, παρωθήσεις και εύκαιρίες για το Λόγο να έπιδοθεί σε όλο και πιό έντονώτερα και δυσκολώτερα έργα (σελ. 54). Έως ότου έρχεται πάλι ή ώρα να άνατραπεί από την ώριμη πια συνείδηση (που άξιώνεται να ζει μέσα σε μιὰ πιό άνεπτυγμένη κοινωνία) και το κράτος του έθους, για να έγκαθιδρυθεί «με την εισαγωγικήν δοκιμασίαν της έλευθερίας και την άπόλυτον εισβολήν της ευθύνης» (σελ. 62) το καθεστώς της πνευματικής νομοτέλειας ή της προσωπικής άυτοτέλειας, δηλ. να έγκατασταθεί το τρίτο και τελικό στάδιο του πρακτικού βίου, το ήθικό, με τον άκεραιωμένο καθορισμό τοι.

Η συνείδηση του ανθρώπου που έφτασε σ' αυτή τη φοβερή και κρίσιμη καμπή της Ιστορίας της, κατά τον κ. Κ.Ι.Δ., «έχει να κινήση την ζωήν αύτης οίονει βηματίζουσα επί του χάους. Αυτή τουλάχιστον

είναι ή φάσις της πρώτης ώρας. 'Η συνείδησις όμως, ή αντίταξις της ώρας... έγκαίρως, άν και ούχι άνευ έναγωνίου ή και παρατεταμένης έντάσεως, έπιγεφυρώνει πως τό πρό αύτης χάος» (σελ. 62). Σ' αύτή δηλ. τήν κορυφαία για τή μοίρα του στιγμή ο άνθρωπος, μόνος με τόν έαυτό του, καλείται έλεύθερα και ύπεύθυνα νά αξιολογήσει τή ζωή, νά δώσει άπόκριση σ' ένα έρώτημα που είναι τό πρώτο ήθικό έρώτημα: «Νά καταδυθής έντός του χάους ή συνείδησις ή νά προβήεις ύπερνίκησιν αύτου, είτε, άπλούστερον, νά προσδεχθής ή νά άρνηθής τό χάος ή συνείδησις; ήτοι νά σβύση ή νά ζήση ή συνείδησις;» (σελ. 64). 'Η ήθικά ώριμη συνείδηση κυβερνημένη από τόν άνδρωμένο πιά, τόν «άρχιτέκτονα» (όπως τόν ονομάζει πρώτος ο 'Αριστοτέλης) Λόγος, δίνει στο έρώτημα τή δεύτερη κατά σειράν άπόκριση δεχόμενη «τό αύτόθετον και άναναίρετον της ζωής» (σελ. 70) και με τήν κατάφαση της ζωής ως νόημα δεοντικό που τή γεμίζει έντελώς, προβαίνει στην οργάνωση του πρακτικού βίου της σύμφωνα με μιά σταθερή και άντικειμενικήν ιεράρχηση τών άξιών. Τό καθεστώς της κοινωνικής νομοτέλειας που διαδέχθηκε τό άρχικό κράτος της έπιθυμίας, έχει άνατραπεί: οί κανόνες του έθους δέν δίνουν πιά λύση στα προβλήματά της. Μέσα της γκρεμίστηκε μιά προστατευτική στέγη τώρα έχει νά χτίσει τό δικό της κόσμο. Πραγματικά, έπειτα από προσπάθεια μεγάλη ο ήθικά άξιός άνθρωπος επί τέλους βρίσκει: «Τελικώς άποκαλύπτεται, οίονει πανοραματικώς, τό σύνολον τών δυνατοτήτων πληρώσεως της ζωής κατά συστηματικήν τινά διάταξιν, βάσει της ένυπαρχούσης έν αύταις άνταποκρίσεως εις αξιολογικήν τινά ιεραρχίαν είτε άπλώς διάκρισιν» (σελ. 84).

'Η κλίμακα διαρθρώνεται με τόν ακόλουθο τρόπο: Σ' ένα πρώτο, χαμηλό άκόμη επίπεδο βρίσκονται οί βιοσυντηρητικές (βιολειτουργικές, βιοαμυντικές, οικονομικές) πράξεις, οί άναγκαίες για τή διατήρηση του άτόμου και του είδους (σελ. 86-94). 'Υψηλότερα, σ' ένα πιά άπλωμένο επίπεδο, άνοίγεται μπροστά στη συνείδηση «ο βαθύς όρίζων του πνεύματος» (σελ. 95) με νέες «δυνατότητες προς πλήρωσιν της ζωής», αύτάξιες αύτή τή φορά. Είναι οί θεωρητικές ζητήσεις και πληρώσεις, οί καλλιτεχνικές δονήσεις και συλλήψεις (σελ. 96-98) και πέρ' από τή θεωρία και τήν Τέχνη τά καθαρά «βιώματα»: τό έρωτικό («αύτάξιον πλήρωμα της ζωής, άνεξαρτήτως και της συνδρομής γενετησίας έπιθυμίας») και τό θρησκευτικό (συναίρεση όλων τών ψυχικών λειτουργιών «ύπό συναίσθησιν έξαρτήσεως άπολύτου και λυτρώσεως άπολύτου») (σελ. 99-100). Στην κορυφή της κλίμακας (θέση του ύψιστου άγα-

θοϋ ή του «βελτίστου βίου» κατά τόν κ. Κ.Ι.Δ.) είναι ή «άξιωτάτη πλήρωσις της ζωής», που προϋποθέτει «στροφήν του ήθικού βλέμματος προς τόν άλλον άνθρωπον ως αύτοσκοπόν», «έξάντλησιν δηλαδή της δυνατής συμβολής δια τήν άξιωτάτην πλήρωσιν της ζωής του άλλου ανθρώπου» (σ. 128). 'Εδω ο άλλος άνθρωπος έννοείται «έν λειτουργική συνυπάρξει» μετά τών άλλων, δηλαδή κατά τήν κοινωνικήν ύπαρξή του (σελ. 131). Με αύτή τή στροφή τό όλικό ήθικό πρόβλημα φτάνει πιά στην όριστική και άκέραιη λύση του: ο άνθρωπος βρίσκει τό ύψιστο πλήρωμα της ζωής με τή συμβολή του στην έγκαθίδρυση της «πολιτικής κοινωνίας», όπου καθέννας ύπάρχει ως αύτοσκοπός και έλεύθερος νά επιδιώξει και νά πραγματώσει τήν άξιότατη πλήρωση της ζωής του: «Οϋτω λύεται άκεραίως τό όλικόν ήθικόν πρόβλημα δια της ήθικής του αντιμετωπίζοντος αύτό άνθρωπου στροφής προς πάντα άλλον άνθρωπον, ή μάλλον προς πάντας τούς άλλους ανθρώπους, καθ' όσον οϋτοι συγκροτούν κοινωνίαν, και δη τήν εύρυτάτην, δηλαδή τήν πολιτικήν κοινωνίαν, δια της ήθικής λοιπόν στροφής προς τήν πολιτικήν κοινωνίαν' αλλά προς πολιτικήν κοινωνίαν συγκροτούμένην δια της λειτουργικής συνυπάρξεως πάντων τών ανθρώπων ως αύτοσκοπών» (σελ. 131-132). «'Η οϋτω, ήθικώς τιθεμένη πολιτική κοινωνία ύπάρχει μόνον προς έκπλήρωσιν και έν τή έκπλήρωσει του ήθικώς θεμελιωτικού σκοπού αύτης: έκαστος άνθρωπος νά τελέση τήν ζωήν αύτου, και δια της άξιωτάτης πληρώσεως» (σελ. 136). Τώρα μπορούμε πιά νά ιδούμε καθαρά τήν έννοια του δικαίου: Μέσα στην πολιτική κοινωνία, όπως τήν προσδιορίσαμε παραπάνω, πρέπει νά ύπάρχει μιά λειτουργία που νά ρυθμίζει τή συμπεριφορά του κάθε ανθρώπου, έτσι ώστε ή συμπεριφορά αύτή νά βρίσκεται πάντοτε σε άρμονία με τή συμπεριφορά κάθε άλλου για νά εκτελείται άπαρέγκλιτα ο σκοπός, για τόν όποιο ύπάρχει ή πολιτική κοινωνία. «'Η ρυθμιστική αύτη λειτουργία, ή οϋτω συμφυής της πολιτικής κοινωνίας, οϋδέν άλλο είναι ή ό,τι από αίωνων καλείται δικαιο» (σελ. 138). «'Η έκ της ήθικής θεμελίωσις του δικαίου, συνάμα δέ και ο σκοπός, ο ήθικώς θεμελιωτικός του δικαίου» είναι λοιπόν: «έκαστος άνθρωπος νά τελέση τήν ζωήν αύτου, και δια της άξιωτάτης πληρώσεως» (σελ. 139).

* * *

Αυτό είναι σε πολύ γενικές γραμμές τό περιεχόμενο του βιβλίου. Περιττό νά σημειώσω πόσο ή Ισχνή αύτή περίληψη τό άδικεί: είναι μοιραίο μέσα στα πολύ σχηματικά διαγράμματα νά χάνουν οί ιδέες τόν πλούτο και τίς λεπτές άποχρώσεις τών

νοημάτων τους. Την ιστορική καταγωγή των κεντρικών ιδεών της μελέτης του κ. Κ. Ι. Δ. εύκολα μπορεί να προσδιορίσει ο μνημένος στα θέματα της φιλοσοφίας. Στόν Πλάτωνα όφείλομε τή βαθεία σκέψη ότι ή δίκαιη ψυχή και ή δίκαιη πολιτεία διαφωτίζουν και συμπληρώνουν ή μιὰ τήν άλλη· είναι ελληνική άλλωστε ή αντίληψη ότι τό άτομο βρίσκει τό ήθικό πλήρωμά του, όταν λειτουργεί ως οργανικό μέλος μιὰς πολιτικής κοινότητας. Οικουμενικότητα σ' αυτή τήν έννοια θά δώσει άργότερα ο Χριστιανισμός· ή ελληνική «πόλις» τώρα διευρύνεται τόσο πού άγκαλιάζει πιά όλους τους ανθρώπους της γής. Τόν ήθικό κώδικα της νέας «κοινωνίας» τόν αποκάλυψε ήδη ο βαθύς ανθρωπισμός του Kant· παράγγελμα κεντρικό: σε κάθε άλλον άνθρωπο (όπως και στον έαυτό μας) να βλέπομε όχι μέσον πρòς κάποιο σκοπό, αλλά έναν αυτόσκοπό. Από τίς ιδέες του μεγάλου Γερμανού φιλοσόφου, ιδίως με τήν απόχρωση πού πήραν μέσα στην κίνηση του Νεοκαντιανισμού, έχει πολυ έπηρεαστεί ο κ. Κ. Ι. Δ. Ο Paul Natorp αναφέρεται συχνά στις ύποσημειώσεις του. Και Έγελος υπάρχει στη σκέψη του πολυς (όπως και σε όρισμένους νεοκαντιανούς): ή κίνηση του συνειδέεται πρòς τήν ήθικην άρτίωση με τήν «ένηλικίωση» του Λόγου (πού πηγαινει παράλληλα πρòς τήν ανάπτυξη του κοινωνικού βίου) έχει κάτι από τό έπικό μεγαλείο της διαλεκτικής πορείας της ιδέας της Έλευθερίας πού ήπυεύει λαούς και πολιτισμούς, για να φτάσει στην ιστορική πραγμάτωσή της. Ο φιλόσοφος όμως πού έχει περισσότερο και βαθύτερ' από κάθε άλλον έπηρεάσει τό συγγραφέα μας, είναι ο Nikolai Hartmann πού ξεκίνησε από τόν Νεοκαντιανισμό, μνήθηκε στη Φαινομενολογία του Husserl και του Scheler και διαμόρφωσε τή συστηματικότερη Άξιολογία πού γνώρισαν οί χρόνοι μας. Άν προστέσομε στον πίνακα και τους «ύπαρξιακούς», ιδίως τόν Heidegger και τόν Sartre, πού με δραματικό τρόπο και πολυ ζωηρά χρώματα περιγράφουν τόν άγώνα της έλευθερίας και τήν άγωνία της εϋθύνης κατά τήν όριστική διαμόρφωση της αυθεντικά ήθικης ζωής, θά έχομε τά κυριότερα φιλοσοφικά ρεύματα με τά όποια συγγενεύει ή σκέψη του κ. Κ. Ι. Δ. Δεν πρέπει όμως να ύποτεθει ότι ή εργασία του άποτελείται από δάνειες ιδέες. Άπεναντίας ή πνοή και ή σύνθεσή της, ο εϊρμός και οί λεπτές αναπτύξεις των διαλογισμών της δείχνουν ότι έδω τό υλικό δουλεύτηκε από ένα έπιδέξιο και γόνιμο πνεύμα. Πού φυσικά δεν άρχισε τό χτίσιμό του από τό τίποτα, γιατί στην έπιστήμη (ιδίως στη φιλοσοφία, όπου ή ιστορία του στοχασμού άποτελεί τό διαρκές παρόν) δεν δημιουργούμε «έκ του μηδενός». Ούτε μπορούμε, ούτε μάς επιτρέπεται ν' άγνοήσομε τίς

κατακτήσεις του παρελθόντος — ή πρωτοτυπία μας έγκείται στην έπιτυχία πού θά έχομε, άμα κατορθώσομε ο δρόμος να συνεχιστεί πρòς μιάν αίσιοτερην έκβαση. Οί παραπάνω λοιπόν παρατηρήσεις ένα σκοπό έχουν: να δείξουν ποιός είναι ο φιλοσοφικός προσανατολισμός του συγγραφέα μας στον κόσμο των ιδεών.

Τά άλλα προσόντα του ο άναγνώστης της συγγραφής του καθόλου δεν θά δυσκολευτεί να τ' άναγνωρίσει. Είναι ή ύψηλοφροσύνη, ή διαλεκτική δεινότητα και τό πυκνό και ακριβόλογο λεκτικό ύφος. Ένας άγνός και γενναίος ιδεαλισμός δονεί τή σκέψη του. Οί ιδέες του έχουν εϋγένεια και ανθρωπία. Καταλαβαίνει τόν άνθρωπο, αγαπά τόν άνθρωπο, πιστεύει στον άνθρωπο: «βέλτιστος βίος» είναι να προσφέρεις για να ζουν άπάνω στη γή οί άνθρωποι σαν άνθρωποι! Υπάρχει ένας άπαραγνώριστος τόνος ύψηλοφροσύνης στην προσπάθεια αυτός ο σκοπός να γίνει άξονας της ήθικης ζωής, πυρήνας της έννοιας του δικαίου. Έπειτα, ή πολλαπλή ανάπτυξη του βάθους των έννοιων, ή παρακολούθηση των λογικών σχέσεων έως τίς λεπτές διαλεκτικές αποχρώσεις τους, τό καθαρό και στερεό πλέξιμο των ιδεών μαρτυρούν όξύνοια και όχι συνηθισμένη ικανότητα του στοχασμού να κινείται με έπιτηδειότητα και άνεση μέσα στις πιό έπίπονες γενικεύσεις και άφαιρέσεις. Άνάλογη είναι και ή δύναμη της γλώσσας του να φτάνει σε διατυπώσεις όπου ή βραχυλογία συναγωνίζεται τήν ακρίβεια. (Τούτο όπως και τό προηγούμενο προσόν δείχνουν πόσο προσφορώτερη ίσως από κάθε άλλην είναι για τίς φιλοσοφικές διευρενήσεις ή σκέψη του καλού νομικού, καθώς και του καλού μαθηματικού). Σπάνια συναντά κανείς σε νεοελληνικό κείμενο τόσο πυκνό λεκτικό ύφος πού να κατορθώνει να φτάνει στην έπιγραμματική σύνθεση χωρίς να θυσιάζεται στην έλλειπτικότητα της φράσης ή διαύγεια του νοήματος. Η τάση αυτή έξηγει τήν προτίμηση του συγγραφέα πρòς τήν καθαρεύουσα (ο ίδιος δίνει στον πρόλογό του άλλην έξήγηση). Μιάν ιδιόρρυθμη, αλήθεια, καθαρεύουσα, πού τή χειρίζεται όμως με έξαιρετική δεξιότητα και τήν έπλούτισε ήδη με πολλούς (τους περισσότερους, όχι κακούς) νεολογισμούς. Στίς καλές στιγμές της ή γλώσσα του, έντεινόμενη από τήν πυκνότητά της και χρωματιζόμενη από πλούσια αλλά συγκρατημένη συγκίνηση, γίνεται έξαιρετη, κάλβεια, θά τήν έλεγε κανείς, ύψηγορία. Όπως π.χ. στις ακόλουθες περικοπές: «Η άστραπή της γνησίας ήθικης έπιφοιτᾶ πολλάκις εις τό χθαμαλόν έπιπεδον της καθημερινότητας, του πρωθηθικού τρόπου ζωής μετά των προθηθικών ύπολοίπων· και τότε καταυγάζει τό στερέωμα της ανθρωπίνης ύπάρξεως, ουχι δε

ἐπί ματαιῶ· εἴτε περιχέουσα φῶς ἀναστάσιμον, χειραγωγεῖ εἰς λυτρωτικὸν μόχθον» (σελ. 59). «Ἐάν ἡ μετάβασις εἰς τὸ πρωτοηθικὸν στάδιον προϋποθέτῃ χάσμα ἐν τῇ ζωῇ, ὅπερ ἐπιφέρει ἡ καθάρσις τῆς ἐπιθυμίας, ἡ μετάβασις εἰς τὸ ἠθικὸν ἤδη στάδιον προϋποθέτει χάος ἐν τῇ ζωῇ, ὅπερ ἐπιφέρει ἡ καθάρσις καὶ τοῦ ἔθους. Τὸ χάος εἶναι ἡ μυστικὴ πύλη τῆς ἠθικῆς. Τὸ σάλπισμα τῆς ἐγρηγόρσεως κατακρημνίζει τὰ ὀδοστρώματα τοῦ καθεστῶτος· ἀφανίζει τὴν ἀξιακὴν περιβολὴν τῆς ζωῆς» (σελ. 62). «Ἡ αἰσθητικότης τοῦ ὄντος, μέλημα καὶ ἀγλαΐσμα τῆς τέχνης, νεύει καὶ θέλγει πρὸς μύησιν καὶ μετοχὴν εἰς τοὺς ποικίλους ἐν τῇ ἱστορίᾳ καθιερωμένους τρόπους καὶ χώρους αὐτῆς, καὶ εἰς τὴν ἰδιότυπον χάριν τοῦ καθενός» (σελ. 97) κ.ο.κ.—Κάποτε ὁμοῦς τεντώνεται σὲ τέτοιο βαθμὸς ἡ γλῶσσα, γιὰ νὰ δώσει μὲ τὴ συμπύκνωση ἐκεῖνο ποὺ δὲν τὸ σῆκῶνουν πιά οἱ συντακτικοὶ ἄρμοι τῆς, ὥστε στὸ τέλος τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἀποκρουστικὸ ἢ καὶ φαιδρὸ. Καὶ ἐδῶ θὰ σημειώσω μερικὰ παραδείγματα ποὺ θὰ κάνουν ἴσως προσεχτικότερο στὸ μέλλον τὸ συγγραφέα μας: «Περὶ τῆς ὑπερτερήσεως τῆς ὄντογενέσεως ὑπὸ τῆς φυλογενέσεως, κατὰ βαθμὸν ἐρευνητικῆς ἀποδόσεως...» (σελ. 42, ὑποσ. 1). «... Ὅτι ἐκ τοῦ Λόγου ἢ τῆς φαντασίας καὶ τοῦ συναισθήματος συνεργεῖ οὕτως ἢ ἄλλως εἰς τὴν μικροβαθμιαίαν μεταδιαμόρφωσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔθους...» (σελ. 56, ὑποσ. 5). «Αὐτόβλαστον καὶ ἀνελαττωματικὸν» (σελ. 60). «Δι' ἀδιαιλήπτου πολυπλέξεως διανθρωπίνων «στάσεων»...», «διαθέουσας τὴν ὄλην πολυπλεκτον καὶ ἀείπλεκτον σύστασιν αὐτῆς» (σελ. 137) κ.ά.—Ὁ κ. Κ. Ι. Δ. εἶναι δημοτικιστὴς· σὲ ἄλλες μελέτες του ἔχει δώσει καὶ στῆς δημοτικῆς τῆς χρήσῃ τὸ μέτρο τῶν δυνάμεων του. Ἐάν κοπιάζε περισσότερο, γιὰ νὰ γράψῃ τὸ βιβλίον του στῆ ζωντανή μας γλῶσσα, ἢ προσφορά του στὴν ὀριστικὴ διαμόρφωσιν τοῦ νεοελληνικοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου θὰ ἦταν ἀσφαλῶς πολὺ σημαντικὴ.

Σὲ πολλὰ σημεία, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ καιριότερα, τοῦ θέματος ποὺ ἐξετάζει σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία του ὁ κ. Κ. Ι. Δ., οἱ λύσεις ποὺ δίνει μὲ βρίσκουν ἐντελῶς σύμφωνο. Μὲ ἄλλες προϋποθέσεις καὶ ἀπὸ ἄλλους δρόμους ἔφτασαν καὶ οἱ δικές μου μελέτες (ἢ παλαιότερη: «Περὶ Ἠθικῆς» Ἀθήνα 1932, καὶ ἡ νεώτερη: «Ἠθικὴ» Ἀθήνα 1949) στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ γνήσιος ἠθικὸς βίος εἶναι, ὡς ὑπερνίκηση τοῦ ψυχολογικοῦ αὐτοματισμοῦ (βραχὺ τόξο: ἐπιθυμία—ἰκανοποίηση) καὶ τοῦ κοινωνικοῦ ἀναγκασμοῦ (τῆς ἀγωγῆς δηλαδὴ τοῦ ἐθίμου), πνευματικὸ ἄθλημα ποὺ ἀποβλέπει στὴν καταξίωσιν τῆς ζωῆς· δὲν ἐννοεῖται λοιπὸν χωρὶς τῆ στενῆ καὶ ἀδιάλειπτη συνάρτησιν μὲ τὶς ἰδέες τῆς προσωπικῆς

ἐλευθερίας καὶ τῆς προσωπικῆς εὐθύνης. Σὲ δύο ὁμοῦς ζητήματα νομίζω ὅτι δὲν συμπέτουν οἱ ἀπόψεις μας. Πρῶτο: κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου ἡ «πρακτικὴ» συνείδησις στὶς ἠθικὰς ἐκδηλώσεις τῆς δὲν λογοκρατεῖται στὴν ἔκτασιν καὶ στὸ βαθμὸς ποὺ ὑποθέτει ὁ κ. Κ. Ι. Δ. Πολλὰς βέβαια κάνει ὁ ἴδιος προσπάθειες νὰ μετριάσῃ κάπως τὸν ρασιοναλισμὸν του· συχνὰ λ.χ. τονίζει τὸ πόσο οἱ «ἄλλες» ψυχικὲς δυνάμεις, διαισθητικὴ φαντασία καὶ μνήμη· καθὼς καὶ τὰ «ἀποκαλυπτικά» συναισθήματα (εἶναι ἐκεῖνα ποὺ κατὰ τὸν Max Scheler ἀποκαλύπτουσι τὶς αὐθεντικὰς ἠθικὰς ἀξίας) χειραγωγοῦν τὴ συνείδησιν καὶ τὴ δυνάμειν γιὰ ν' ἀποκτήσῃ τὴν ἠθικὴν ὀριμότητα (βλ. ἀνάμεσα σὲ ἄλλες τὶς σελ. 66-67 τοῦ βιβλίου του). Πάλι ὁμοῦς καὶ μὲ αὐτὰς τὶς παραχωρήσεις ἡ κυριαρχία τοῦ Λόγου μένει· τὶς ἄλλες ψυχικὲς δυνάμεις τὶς θεωρεῖ ἀπλῶς ἐπιβοηθητικὰς καὶ τὸ ἠθικὸν κατόρθωμα, κατὰ τὶς κύριες ἐπιδόσεις ποὺ περικλείνει, τὸ ἀποδίδει πάντοτε στὸν «ἀρχιτέκτονα» Λόγον. Νὰ λ.χ. μιὰ παρατήρησίν του πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν στάσιν ποὺ κρατεῖ στὸ ζήτημα: «Ἡ ἱεράρχησις αὕτη [ἐνν. τῶν ἀναγκῶν, ἐπιθυμιῶν, κινδύνων στὶς βιοσυντηρητικὰς πράξεις], ἢ καὶ κρίσιμος ἀντιμετώπισις τοῦ ὀλικοῦ ἠθικοῦ προβλήματος ἐν τῇ πρώτῃ φάσει αὐτοῦ, συντελεῖται ἀπταιστῶς μόνον ὑπὸ τῆς ἠθικῶς ὀρίμου συνειδήσεως, καὶ δὴ τοῦ ἐν αὐτῇ ἀρχιτέκτονος Λόγου, ὑπὸ τὴν συνθετικὴν ἐνέργειαν τοῦ ὁποῦ συντονισμέναι λειτουργοῦν πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ψυχικαὶ δυνάμεις» (σελ. 101). Προσωπικὰ δὲν νομίζω ὅτι στοὺς ἠθικοὺς καθορισμοὺς ἔχει τόση καὶ τέτοια ἐπιρροὴ ὁ Λόγος· ἄλλες ἐδῶ ἐνεργοῦν ἰσχυρότερες καὶ πιὸ ἀποφασιστικὲς δυνάμεις. Στὶς μελέτες μου μάλιστα προσπάθησα μὲ μακρὰ καὶ ἐξονυχιστικὰς ἀναλύσεις νὰ δείξω ὅτι ὁ ἠθικὸς ὀρθολογισμὸς (ἀπὸ τὸ Σωκράτη ἕως τὸν Καντ) εἶναι μιὰ ἀτυχῆς φιλοσοφικὴ θεωρία (βλ. στὸ βιβλίον μου «Ἠθικὴ» τὶς σελ. 13-218).

Τὸ δεύτερον ζήτημα εἶναι ἡ θέσις τοῦ δικαίου ἀπέναντι στὶς ἀτελέστερες («ἀποσπασματικὰς») καὶ στὶς τελειότερες («ἀκεραιωμένους») μορφὰς τοῦ ἠθικοῦ καθορισμοῦ. Στὶς ἐργασίες μου ὑποστηρίζω ὅτι Ἐθίμο, Δίκαιο καὶ Ἠθος ἀποτελοῦν τρεῖς διαδοχικοὺς ἀναβαθμοὺς γιὰ τὴν ὑψωσίν τοῦ ἀνθρώπου ἕως τὴν πλήρη ἠθικὴν ὀριμότητα, ἕως τὸ πλήρωμα καὶ τὴν ἀποκορύφωσιν τῆς ἠθικῆς ζωῆς (ἢ ἀκόμη κατώτερη βαθμίδα τοῦ κράτους τῆς ἐπιθυμίας παραλείπεται, γιὰτὶ σ' αὐτὸ τὸ στάδιον δὲν ἔχει ἀκόμη διαχωρίσει ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτὸν ὡς ἠθικὴν ὑπαρξίν ἀπὸ τὸ θηρίον). Ἀπέναντι στὸ καθεστῶς τοῦ Ἐθίμου τὸ Δίκαιο ἀποτελεῖ σημαντικώτατη πρόοδος τοῦ ἱστορικοῦ ἀνθρώπου, γιὰτὶ χάριν σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος διαχωρίζονται μὲ σαφῆ

για οί επιτρεπόμενες πράξεις και παραλείψεις από τις μη άνεκτές παρεκτροπές, και από τὸ ἄλλο μέρος προσδιορίζονται με ἀντιστοιχία τὰ δικαιώματα και οί ὑποχρεώσεις. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ὡς μέλος μιᾶς πολιτικά ὀργανωμένης κοινωνίας διασφαλίζεται ἀπὸ τὴν ἀπρόοπτη και ἀσυνεπὴ αὐθαιρεσία τῶν ὁμοίων του, ἀρχόντων και ἀρχομένων. Εἶναι ὁμως ἀπέναντι στοῦ Ἡθους (δηλαδή στοῦ καθεστῶς ὅπου μόνο τὸ ἠθικὸ φρόνημα ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ θέτει ἐλεύθερα και ὑπεύθυνα νὰ τηρεῖ τοὺς κανόνες τῆς ζωῆς) ἕνας ἀβαθέστερος και πολὺ περιορισμένος κατὰ πλάτος καθορισμός, γιατί γεννιέται ἀπὸ τὴν προβολὴ τῆς Ἡθικῆς ἀπάνω στοῦ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικότητας, προβολὴ πού ἐξ ἀνάγκης περιορίζει τις δεοντολογικὲς ἀπαιτήσεις στοῦ ἐλάχιστο και ἀρνητικὰ μᾶλλον παρά θετικὰ προσδιορίζει τὸ περιεχόμενό τους. Ἐδῶ δηλαδή δὲν ἐλέγχεται ὀλόκληρη ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἄνθρώπου, ἀλλὰ μόνο τὸ μέρος τῆς πού περιλαμβάνεται μέσα στοῦ κύκλο τῆς συλλογικῆς ζωῆς και ἐνδιαφέρεται ἡ συμβίωση με τοὺς ὁμοίους (πάλι κατὰ τὸ κοινωνικό τους «ἀπόσπασμα») νὰ εἶναι ὁμαλὴ και ἀσφαλὴς γιὰ ὅλους. Ἡ στάση τοῦ κ. Κ. Ι. Δ. στοῦ ζήτημα τοῦτο εἶναι διαφορετικὴ. Κατὰ τὴ θεωρία του τὸ «ὀλικὸ» ἠθικὸ πρόβλημα βρίσκει τὴν ὀριστικὴ και ἔσχατη λύση του μέσα στοῦ πλαίσιο ὀχι τῆς ἀτομικῆς ὑπαρξῆς (τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας συγκεντρωμένης στοῦ ἑαυτοῦ τῆς) ἀλλὰ τῆς γνήσιας πολιτικῆς κοινωνίας, ὅπου συνυπάρχουν οί ἄνθρωποι «ὡς αὐτοσκοποὶ πάντες» (σελ. 133). Αὐτῆς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας «συμφυῆς» ρυθμιστικὴ λειτουργία εἶναι τὸ δίκαιο. Με ἄλλους λόγους, στοῦ ἀκράϊο σημεῖο τῆς ἠθικῆς τελείωσης, ὅπως ταυτίζονται ὡς πραξιακοὶ «χῶροι» ὁ βέλτιστος βίος και ἡ γνήσια (διανθρώπινη) πολιτικὴ κοινωνία, ἔτσι ταυτίζεται και ὁ ἠθικός καθορισμός με τὸν καθορισμό τοῦ δικαίου. Και ὑπάρχει βέβαια ἡ ἐξήγηση πού μπορεί νὰ περιορίσει τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στις δύο ἀπόψεις: ἐγὼ λέγοντας δίκαιο ἐννοῶ (ὅπως ρητὰ τὸ δηλώνω, βλ. π. χ. «Ἡθικὴ» σελ. 423) τὸ θετὸ δίκαιο (droit positif), αὐτὰ πού τὰ χαρακτηριστικά του μπορούμε καθαρὰ νὰ τὰ διακρίνομε στη νομοθεσία ὀλων τῶν λαῶν, ἀπὸ τοὺς νόμους τοῦ Urkasina και τοῦ Hammurabi ἔως τοὺς πῶ πρόσφατους νομοθετικούς κώδικες («Ἡθικὴ», σελ. 424) ὁ κ. Κ. Ι. Δ. ὁμως στοῦ βιβλίο του μιλεῖ πάντοτε γιὰ τὸ «οὐσιαστικὸ» δίκαιο (das richtige Recht τοῦ Stammler) και ὁ ἴδιος τονίζει τὴ διαφορὰ: «Βεβαίως πρόκειται περὶ τοῦ δικαίου, ὡς τοῦτο ἐν τῆ οὐσίᾳ αὐτοῦ ἀκεραίως συλλαμβάνεται ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, και οὐχὶ ὡς ἐν τῆ μέχρι τοῦδε ἱστορία ὑπάρχει ἐλλειπτικῶς ἢ και ἀρνητικῶς ἐν πολλοῖς» (σελ. 139, ὑποσ. 14). Ἀλλὰ και

με αὐτὴν ἀκόμη τὴ διασάφηση ἢ ἀπόσταση πού χωρίζει τις δύο θεωρήσεις, φοβοῦμαι ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μεγάλη. Στο κεντρικὸ πρόβλημα τῆς «πρακτικῆς» φιλοσοφίας: πῶς πρέπει νὰ φαντασθοῦμε τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ, ποιὰ εἶναι ἡ κορυφαία και πρώτη ἀρετὴ τοῦ ἄνθρώπου; ὑπάρχουν δύο λύσεις (ἢ τάξεις λύσεων): ἐκείνη πού προεκτείνοντας τις τροχιές τους ἔως τὸ χῶρο τοῦ ἰδανικοῦ βλέπει τὴν ἄκρα Ἡθικὴ και τὸ τέλειο Δίκαιο, ὡς ἔκφραση τῆς «βελτίστης» πολιτικῆς κοινωνίας, νὰ συγκλίνουν, νὰ συμπλησιάζουν και στοῦ τέλος νὰ ταυτίζονται, και ἡ ἄλλη πού δὲν μπορεί νὰ λησμονήσει τὴν πικρὴ γεύση μιᾶς μακραιῶνης ἱστορικῆς πραγματικότητας και πιστεύοντας ὅτι ἡ κατὰ πλάτος και βάθος σύμπτωση Δικαίου και Ἡθικῆς ἔχει τὴν ἀξία μιᾶς ὑπέμετρα αἰσιόδοξης λογικῆς κατασκευῆς, ἐγκαρτερεῖ σ' ἕναν ἀναπόφευκτο και φρόνιμο διαχωρισμό: «τὰ τοῦ Καίσαρος τῶ Καίσαρι και τὰ τοῦ Θεοῦ τῶ Θεῶ». Και οί δύο λύσεις ἔχουν τὰ ἀποδεικτικά τους ἐπιχειρήματα, τὸ πρόγραμμά τους κ' ἕνα ἀναμφισβήτητο ἠθικὸ μεγαλεῖο. Διαφέρουν ὁμως ὅπως ἕνα ὕφος ζωῆς ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ὁ κ. Κ. Ι. Δ. φαίνεται ὅτι δέχεται τὴν πρώτη, οί δικές μου συμπάθειες πηγαίνουν πρὸς τὴ δεύτερη.

* * *

Στις ἐπὶ μέρους ἰδέες και ἀναλύσεις τοῦ κ. Κ. Ι. Δ. ἔχω νὰ κάνω τις ἀκόλουθες παρατηρήσεις:

1. Ἡ ἐννοια τῆς δυνατότητας και ἡ σχέση τῆς πρὸς τὴν πραγματικότητα, ὅπως παρουσιάζονται στὴν φαινομενολογικὴ ἀνάλυση τοῦ καθορισμοῦ (στις σελ. 20-31), δὲν εἶναι ἐπαρκῶς ξεκαθαρισμένες. Στὴν πρώτη φάση τοῦ καθορισμοῦ, λέγει ὁ κ. Κ. Ι. Δ., τὴ «δυνατολογικὴ», ἡ συνείδηση «πληροῦται ὑπὸ τῶν ἐν τῆ πραγματικότητι δυνατοτήτων, ἢ μᾶλλον ὑπὸ τῶν ἀντιστοιχῶν πρὸς αὐτὰς δυνατικῶν νοημάτων» (σελ. 21). Ἐν' ἀπ' αὐτὰ τὰ νοήματα θὰ γίνεῖ με τὴν ἐκλογὴ «δεοντικὸ» και θὰ ὀδηγήσει τὴ συνείδηση στὴν παραπέρα πορεία τῆς ἴσαμε τὴν «ἐκτέλεση». Ἡ διατύπωση: αἱ ἐν τῆ πραγματικότητι δυνατότητες γεννᾶ πολλὰς ἀμφιβολίες, και ἐπομένως δημιουργεῖ στοῦ συγγραφέα τὴν ὑποχρέωση νὰ σταθεῖ στοῦ σημεῖο τοῦτο και νὰ τὸ ξεκαθαρίσει. Ἀκολουθώντας τὸν Paul Natorp (και ἀντίθετα πρὸς τὸν Nikolai Hartmann ἴσως εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση πού ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ συντροφία του) ὁ κ. Κ. Ι. Δ. γιὰ νὰ γεφυρώσει «τὸ ὑπερτονιζόμενον συνήθως χάσμα μεταξύ ὀντολογίας και δεοντολογίας» (σελ. 21, ὑποσ. 5) και ἔτσι νὰ ἐκλείψει «ἢ ὀλως ἀτεγκτος ἀντίθεσις μεταξύ δέοντος και πραγματικότητος, ἢ συνηθέστατα κατατρύχουσα τὴν θεωρίαν τῆς πράξεως ἐπὶ μεγίστη ζημίᾳ οὐχὶ μόνον

αυτής» (σελ. 24, ὑποσ. 2), τονίζει με δλους τούς φραστικούς τρόπους ότι ἡ δυνατότητα πού με τὴν ἐνέργεια τῆς ἠθικῆς βούλησης θὰ μετατραπεί σὲ πραγματικότητα, π ε ρ ι έ χ ε τ α ι ἤδη μέσα σ' αὐτήν, ἀλλὰ μαζί με ἄλλες πολλές: ἡ «πραγματικότητα» πού τὴν περιέχει ὡς δυνατότητα, εἶναι ἡ «π ρ ο κ ε ἴ μ ε ν η», ἡ ὑπάρχουσα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τῆς πράξης· ἡ πραγματικότητα (χωρὶς εἰσαγωγικά) πάλι, πού τὴν περιέχει πιά ὡς κάτι τὸ πραγματοποιημένο, εἶναι ἡ τ ε λ ι κ ῆ (διάκριση καὶ ὅροι τοῦ Ναιτορ· βλ. σελ. 26, ὑποσ. 1, καὶ σελ. 27, ὑποσ. 2 τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Κ.Ι.Δ.). Νά μερικὲς πολὺ χαρακτηριστικὲς φράσεις τοῦ συγγραφέα μας: «Κατὰ τὴν πρακτικὴν στάσιν τῆς συνειδήσεως ἡ ἐναντι αὐτῆς «πραγματικότης» ἀποκαλύπτεται ὡς δέσμη δυνατοτήτων» (σελ. 20). «Τὸ δεοντικὸν νόημα... δὲν εἶναι, κατὰ περιεχόμενον τοῦλάχιστον, εἰμὴ τὸ τέως δυνατικὸν ἀπλῶς νόημα, καὶ οὕτω ἡ ἀντίστοιχος αὐτοῦ δυνατότης, ἥτοι μία ἐκ τῶν πολλῶν δυνατοτήτων, αἰτίνας ἀνεκαλύφθησαν ἐντὸς τῆς πραγματικότητος, οἷα πᾶρίσταται ἐν τῇ μέχρι τοῦδε πρακτικῇ ἐμπειρίᾳ τῆς συνειδήσεως κτλ.» (σελ. 63). «Διὰ τὰς αὐταξίας πληρώσεις τῆς ζωῆς ἐξαρτητικὴ πραγματικότης, ἥτοι περιεκτικὴ τῶν πρὸς αὐτὰς δυνατοτήτων κτλ.» (σελ. 107). Τί ὅμως σημαίνει τὸ σχῆμα: αὐτὸ πού θὰ ἀποφασίσουμε νὰ πράξουμε, εἶναι μιὰ δυνατότητα πού π ε ρ ι έ χ ε τ α ι ἤδη μέσα στὴν προκείμενη πραγματικότητα, ἀλλὰ πού περιμένει τὴν ἀπόφασή μας γιὰ νὰ γίνεῖ πραγματικότητα; Ὅταν διαβάζει κανεὶς τὴ φράση, ἔχει τὴν ἐντύπωση μιᾶς πολὺ παράξενης διαλληλίας καὶ χρειάζεται πολλὰς ἐξηγήσεις, γιὰ νὰ πεισθεῖ ὅτι ἐδῶ δὲν πρόκειται νὰ πέσει σὲ κάποια λογικὴν ἐνέδρα. Ὁ Ναιτορ, πιστὸς στὸν γνωσιολογικὸ ἰδεαλισμὸ τῶν Νεοκαντιανῶν, δὲν παραδέχεται τὴν ὑπαρξὴ πραγματικότητος πέρ' ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς συνειδήσεως (Immanenzphilosophie)· κάτι λοιπὸν «ἠθικῶς δυνατόν» (δηλαδὴ ἕνα ἐνδεχόμενο πράξης πού τὸ «συλλαμβάνει» ἡ συνείδηση προτοῦ με τὴν ἀπόφασή της τὸ ἐκτελέσει) δὲν μπορεῖ, κατὰ τὴν ἀντίληψή του, νὰ ἔχει ἄλλην ὑπόστασιν, κατὰ β ἄ σ η διαφορετικὴν ἀπ' αὐτὴν πού ἔχει γενικὰ τὸ «πραγματικόν», γιὰτὶ καὶ ἐκεῖνο καὶ αὐτὸ πλάθεται μέσα στὴ συνείδηση. Ἡ διαφορὰ τους ἔγκειται μόνο στὸ γεγονός ὅτι δὲν «συλλαμβάνονται» ἀπὸ τὴ συνείδηση με τὸν ἴδιο κατηγορικὸ προσδιορισμὸ· ἐκεῖνο εἶναι τὸ «πραγματοποιήσιμο», τοῦτο εἶναι τὸ «πραγματοποιημένο». Καὶ ἐπειδὴ τὸ «πραγματοποιήσιμο» με τὴν ἠθικὴ ἐκλογὴ γίνεται τὸ «δέον», σβῆνει μέσα σ' αὐτὴ τὴ θεωρία ἡ ἀπόστασις πού κατὰ τὴν κοινὴ ἀντίληψιν χωρίζει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ τὸ δυνατόν καὶ τὸ δέον... Θὰ ἔπρεπε νὰ δηλώσει σαφῶς μέσα στὸ βιβλίον του

ὁ κ. Κ.Ι.Δ. ἂν συμμερίζεται με ὄλες τὶς συνέπειές της αὐτὴ τὴν ἀπόλυτα ἰδεαλιστικὴ θεωρία ἢ ἂν ἀπλῶς κρατεῖ μέρος μόνο ἀπὸ τὸν ἐννοιολογικὸ ὄπλισμό της, τόσο, ὅσο τοῦ χρειάζεται γιὰ νὰ διαμορφώσει τὴ δική του «φαινομενολογία τῆς πράξεως». Στὴν πρώτη περίπτωσιν ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ βέλη μιᾶς κριτικῆς πού πολὺ φοβοῦμαι ὅτι θὰ εἶναι συντριπτικὰ· στὴ δευτέρῃ περίπτωσιν, ὅχι μόνο δὲν πρόκειται νὰ παραμεριστοῦν, ἀλλὰ θὰ πολλαπλασιαστοῦν οἱ δυσκολίες του. Τί μπορεῖ τάχα νὰ σημαίνει ἔξω ἀπὸ τὴν ἄκρα ἰδεαλιστικὴ θεωρία ἡ πρότασις ὅτι τὸ δέον εἶναι μιὰ ὑστερώτερη φάσις τοῦ δυνατοῦ καὶ ὅτι τοῦτο, δηλ. τὸ δ υ ν α τ ὸ ν, ἡ συνείδηση τὸ ἀ ν α κ α λ ὸ π τ ε ἴ μ ε σ α στὴν πραγματικότητα; Μὲ ἀπλὰ λόγια (καὶ ὁ ἀρχαῖος Σωκράτης μᾶς ἔμαθε νὰ λέμε πολὺ ἀπλὰ τὰ πράγματα, ἂν θέλομε νὰ σταθμίζομε σωστὰ τὸ τί ἀξίζουν) τοῦτο σημαίνει ὅτι ἠθικὰ δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἐπιβληθεῖ (ἀπὸ τὴ «φωνή» τῆς συνειδήσεως ἢ ἀπ' ὁποιαδήποτε ἄλλην αὐθεντία) παρά μόνο αὐτὸ πού εἶναι δ υ ν α τ ὸ ν νὰ γίνεῖ, καὶ αὐτὸ θὰ τὸ βροῦμε ἂν ἀνακρίνομε «μὲ ἀξιολογικῶς προσανατολισμένον βλέμμα» (σελ. 63) τὴ γύρω μας πραγματικότητα. Δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ π ρ α γ μ α τ ο π ο ἴ η μ ἔ ν ο ὑ π ἄ ρ χ ε ἰ τὸ π ρ α κ τ ἔ ο ν καὶ πρὶν ἀπ' αὐτὸ, τὸ π ρ α γ μ α τ ο π ο ἴ η σ ἰ μ ο ν. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ὅτι πράττομε δὲν εἶναι καθόλου μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα· ἐκεῖνη τὸ περιεῖχε ἤδη (προτοῦ τὸ πράξομε) ὡς ἀπλή δυνατότητα. Ἡ δική μας πρωτοβουλία ἔγκειται στὸ ἐξῆς: Ἡ πραγματικότητα θὰ μπορούσε νὰ ἀνεχθεῖ ὅχι μιὰ, ἀλλὰ πολλὰς δυνατότητες καὶ νὰ ταυτισθεῖ σὲ μιὰν ὕ σ τ ε ρ η φ ἄ σ η τῆς με ὁποιαδήποτε ἀπ' αὐτέας· αὐτὴ τὴ μιὰ, τὴν προνομιακὴν, ἐμεῖς τὴν προσδιορίζομε με τὴν ἐκλογὴν μας. Ἐτσι ἐρμηνευομένη θὰ μπορούσε ἀσφαλῶς νὰ σταθεῖ ἡ πρότασις τοῦ κ. Κ. Ι. Δ. χωρὶς νὰ πέφτει στὴ διαλληλία. Εἶναι ὅμως τοῦτο πραγματικὰ τὸ νόημα πού θέλει νὰ τῆς δώσει. Δὲν τὸ ξεκαθαρίζει. Καὶ τὸ σπουδαιότερον δὲν προλαβαίνει μιὰν ἀντίρρηση πού θὰ τὸν φέρει σὲ πολὺ δύσκολη θέσι, ἂν δεχθεῖ τὴν παραπάνω ἐρμηνείαν χωρὶς ἐπιφυλάξεις. Ὅχι τῆς ἠθικῆς, θὰ τοῦ εἴπῃ ὁ κοινὸς ἄνθρωπος, ἀλλὰ τῆς Πολιτικῆς ἴδιον εἶναι νὰ ἀναζητεῖ κάθε φορὰ τὸ δυνατόν ἢ ἀρετὴ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰ ἀδύνατα ἀκόμη. Ἐπειδὴ ὅμως θὰ θεωροῦσε «ἄκριτον» τὴν «κοινήν ἐννοιαν τοῦ πρέποντος μὲν, ἀλλὰ μὴ δυνατοῦ» (σελ. 24, ὑποσημ. 10), ἐμεῖς θὰ δώσομε μιὰ φιλοσοφικότερη διατύπωσιν στὴν ἀντίρρηση. Ἡ συστολὴ τοῦ δέοντος μέσα στὰ ὅρια τοῦ δυνατοῦ γίνεται ὅχι κατὰ τὸν προσδιορισμὸν τοῦ ἠθικοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ σὲ μιὰν ὑστερώτερη φάσιν τῆς διαδικασίας: στὸν κ α τ α μ ε ρ ἰ σ μ ὸ τ ῆ ς ε ὑ

θύνης. Ἐάν δηλαδή κατά τήν ἐκτέλεση ἔμειναν ἀπραγματοποίητα πολλά ἢ λίγα στοιχεία ἀπό τό περιεχόμενο τοῦ χρέους, τό ἠθικό ὑποκείμενο ἀναδέχεται τήν εὐθύνη μόνο γιά τ'κεῖνα πού μπορούσαν νά πραγματοποιηθοῦν καί δέν ἔγιναν, ὄχι καί γιά τά «ἀδύνατα». Δέν εὐσταθεῖ λοιπόν (τουλάχιστο μέ τή γενικότητα πού παρουσιάζεται) ἡ θέση πού ὑποστηρίζει ὁ κ. Κ. Ι. Δ.: «Δέον μὴ δυνατόν εἶναι ἀδιανόητον» προϋποθέσεις διὰ τήν σύλληψιν τοῦ δέοντος εἶναι ἡ ἀνακάλυψις τῆς δυνατότητος αὐτοῦ, ἀφοῦ δέον οὐδέν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἐπιλεγέν, ἢ καί ἐπιλεκτέον δυνατόν» (σελ. 24). Ἀνασκευάζοντας αὐτή τή γνώμη δέν ὑποχρεώνεται κανεὶς νά προχωρήσει ἕως τήν ὑπόθεση ὅτι τό δέον ἔχει συγκριτικά μέ τό δυνατόν μεγαλύτερο πλάτος (περιέχει τάχα καί «ἀδύνατα») καί μόνο ἡ διαπίστωση ὅτι στόν προσδιορισμό τοῦ δέοντος δέν τίθεται κ ἄ ν (ἢ—ἂν θέλετε—δέν τίθεται ἄ κ ὁ μ η) ἡ διάκριση δυνατόυ καί ἀδυνάτου, ἀρκεῖ γιά ν' ἀνατρέψει τή θέση τοῦ κ. Κ. Ι. Δ.

2. Ἀπό τή σελίδα 65 τοῦ βιβλίου εἰσάγεται χωρίς καμιά προετοιμασία καί χωρίς καμιά εἰδικήν ἀνάπτυξη ἕνα μεγάλο θέμα τῆς φιλοσοφίας, εἰδικότερα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας: τό θέμα τῶν ἀξιών. Ὁ ἀναγνώστης πρέπει νά ἔχει τήν ὑπομονή νά περιμένει ἕως τή σελίδα 70 γιά νά συναντήσῃ τόν ὄρισμό τῆς ἀξίας («ὑπό τόν ὄρον ἀξία νοουμένης πηγῆς κατευθύνσεων προσδιοριστικῶν τῆς συνειδήσεως εἰς πληρώσεις ἀναμνηστικῶν καί αὐτάρκειας», σελ. 70· βλ. καί σελ. 72 καί 128), καί ἕως τίς σελίδες 71-73 πού λακωνικότερα θά τοῦ ἐξηγήσουν ὅτι ἕνα προνομιακό συναίσθημα, τό «ἀποκαλυπτικό», συλλαμβάνει «συγκεκριμένας ἀξίας καί δὴ αὐταξίας» (θεωρία τοῦ Max Scheler)· ἀπό τώρα ὁμως καταλαμβάνεται ἐξ ἐφόδου μέ μιὰ συγχορδία ἐννοιῶν καί ὄρων πού μόνο νά τόν ἐκπλήξουν μπορούν, ὄχι καί νά τόν φωτίσουν. Πέφτει λ. χ. ξαφνικά ἀπάνω σέ φράσεις σάν αὐτές ἐδῶ: «Ἡ συνειδήσις, ἡ ἠθικῶς ὄριμος, καθίσταται ἀπλῶς τό πεδῖον τῆς συναντήσεως καί τῆς συναφείας στοιχείων ἀντικειμενικῶν, ἐκπορευομένων ἐξ ἑκατέρας τῶν ἐδρῶν τῆς οὐσίας» (σ. 65). «Ἡ τοιαύτη συνάντησις καί συναφεία τῶν ἐξ ἑκατέρας τῶν ἐδρῶν τῆς οὐσίας ἐκπορευομένων στοιχείων προϋποθέτει σχέσιν μεταξὺ αὐτῶν καθ' ἑαυτήν ὑφισταμένην, ἥτις ἀπλῶς προβάλλεται ἤδη ἐντὸς τῆς συνειδήσεως» (σ. 66). «Ἡ συγκρότησις τῆς συνειδήσεως εἰς ἠθικὴν ὄριμότητα ὑπάρχει ἐπιτευγμένη κατόπιν προτέρου ἐμποτισμοῦ αὐτῆς, ἔστω καί ἀνεπιγνώστως ἐνίστε, ἀπό τό νᾶμα τῆς οὐσίας· καί οὕτω καί ἀπό τήν ἀνταύγειαν τῶν αὐταξίων ἀρχῶν» (σ. 67) κ.ο.κ. Πρέπει νά εἶναι κανεὶς ἐντελῶς εἰδικὸς στὰ θέματα αὐτά καί νά γνωρίζῃ τήν ἀξιολογία τοῦ Nikolai Har-

mann (στοῦ ὁποίου τὰ βιβλία γίνονται ἀφθονες παραπομπές) γιά νά καταλάβῃ περὶ τίνος πρόκειται. Ἀλλά καί τότε δέν θά καταστείλει, νομίζω, τήν ἐνστιγματική κίνηση νά κοιτάξῃ τό ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου, γιά νά βεβαιωθεῖ ὅτι δέν ἀρχισε τό διάβασμα τοῦ ἔργου ἀπό τόν δεύτερο τόμο του... Φοβοῦμαι ὅτι ἡ ἀνωμαλία αὐτή δέν εἶναι μόνο ὀργανωτική, ἀλλὰ καί οὐσιαστικότερη. Ὁ κ. Κ. Ι. Δ. δέχεται τόσον ἀνεπιφύλακτα τόν ἀξιολογικὸν ρεαλισμὸν τοῦ N. Hartmann (καί τοῦ Max Scheler) καί εἰσάγει τίς ἀπόψεις του μέσα στήν ἀνάπτυξη τῶν δικῶν του ἰδεῶν μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε δέν μᾶς πείθει ὅτι ἔκανε τουλάχιστον ἐκεῖνος ὅ,τι δέν δίνει στοὺς ἀναγνώστες του τήν εὐκαιρία νά κάνουν: δηλαδή τόν κριτικὸν ἔλεγχο αὐτῆς τῆς παράτολμης θεωρίας πού ὑποστηρίζει ὅτι «αἱ συγκεκριμένας ἀξίαι παντός εἶδους, αἱ διὰ τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ συναισθήματος συλλαμβανόμεναι... δέν λαμβάνουν ἐκ τῆς ζωῆς τήν ὑπόστασιν αὐτῶν, ἀλλ' ὑφίστανται ὡς ἀξίαι ἐξ ἑαυτῶν πάντοτε, χωρὶς οὔτε ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἀπὸ τῆς συλλήψεως τυχόν αὐτῶν νά πλασθῶσι, οὔτε ὁμως καί ἄλλως πῶς ἐκ τῆς ζωῆς, οἷον εἰ γενετικῶς, νά προέλθωσιν» (σελ. 71-72). Τό πρᾶγμα δέν εἶναι καθόλου ἀπλό, γιά νά τό ἀναφέρει κανεὶς μέ τόση βεβαιότητα. Ἐδῶ βρίσκεται ἕνα τεράστιο πρόβλημα πού βασανίζει τή φιλοσοφική σκέψη ὅσο λίγα ἄλλα. (Ἡ ἐξέτασή του δέν μπορεῖ, φυσικά, νά γίνῃ μέσα στό πλαίσιο ἐνός κριτικοῦ σημειώματος· ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νά παραπέμψω τοὺς ἐνδιαφερομένους νά τό μελετήσουν, στό βιβλίον μου «Ἡθική» σελ. 322-370). Καί ὁμως ἀπὸ τό πρόβλημα τοῦτο κανένα ἴχνος ἀνησυχίας δέν φαίνεται νά ἔχει περάσει στίς λιγοστὲς σελίδες ὅπου θίγῃ τό ζήτημα ὁ κ. Κ. Ι. Δ.

3. Βαθύτερη καί προσεχτικότερη ἐπεξεργασία χρειάζονται, νομίζω, οἱ σκέψεις τοῦ κ. Κ. Ι. Δ. οἱ σχετικὲς μέ τό ὕψιστο ἀγαθὸ ἢ (κατὰ τή φρασεολογία του) μέ τόν «βέλτιστον βίον». Στὴν κλίμακά του, ὅπως εἶδαμε, οἱ ἀξίες ἱεραρχοῦνται μέ τὸν ἐξῆς τρόπο: Χαμηλότερα τοποθετοῦνται οἱ βιοσυντηρητικὲς πράξεις (βιολειτουργικὲς, βιοαμυντικὲς, οἰκονομικὲς) «καθὸ ἑτεράξια» (παίρνουν τήν ἀξία τους ἀπ' ἄλλου), ἂν καί κατὰ τήν «ἐκπληρωτικήν προτεραιότητα» προηγοῦνται ἀπ' ὅλες. Παραπάνω μπαίνουν «αἱ αὐτάξια πληρώσεις τῆς ζωῆς» (σελ. 108), δηλ. ὁ θεωρητικὸς καί ὁ καλλιτεχνικὸς βίος καί τὰ «αὐτάξια ἀξιώματα», τό «ἐρωτικὸ» (στὴν ἰδανική του μορφή) καί τό «θρησκευτικὸ». Στὴν κορυφῆ τῆς πυραμίδας (ἐδῶ τό ὀλικὸ ἠθικὸ πρόβλημα ἀναπτυσσόμενο φτάνει πιά στήν τρίτη καί μόνην «ἀκέραιη» φάση του), δηλαδή στό ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἱεραρχίας, ὁ κ. Κ. Ι. Δ. θέτει αὐτὸ πού ὀνομάζει «ἀξιοτάτην πληρώσιν τῆς ζωῆς» (σελ. 125

κ.έξ.). Ἡ πλήρωση αὐτή, λέγει, δὲν εἶναι ἐφικτὴ μέσα στὸ κλειστὸ πλαίσιο τῆς ἀτομικῆς ζωῆς (σελ. 127) «προϋποθέτει στροφὴν τοῦ ἠθικοῦ βλέμματος πρὸς τὸν ἄλλον ἄνθρωπον, ἢτοι ἔμπρακτον θετικὴν στροφὴν πρὸς τὸν ἄλλον ἄνθρωπον ὡς αὐτοσκοπὸν» (σελ. 128). Μὲ ἄλλους λόγους προϋποθέτει τὴν τέλεια πολιτικὴ κοινωνία, ὅπου κάθε ἄνθρωπος θὰ εἶναι ἐλεύθερος νὰ ζεῖ καὶ νὰ κατορθώνει «τὴν ἀξιοτάτην πλήρωσιν τῆς ζωῆς» του. «Ἡ οὕτω, ἠθικῶς τιθεμένη, πολιτικὴ κοινωνία ὑπάρχει μόνον πρὸς ἐκπλήρωσιν καὶ ἐν τῇ ἐκπλήρωσει τοῦ ἠθικῶς θεμελιωτικοῦ σκοποῦ αὐτῆς = ἕκαστος ἄνθρωπος νὰ τελέσῃ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, καὶ διὰ τῆς ἀξιοτάτης πληρώσεως» (σελ. 136). — Ὁ εὐαίσθητος στὶς λογικὲς σχέσεις τῶν ἐννοιῶν ἀναγνώστης δὲν θὰ δυσκολευτεῖ, νομίζω, νὰ καταλάβει ὅτι κάποιο λογικὸ ἀθέμιτο κύκλωμα γίνεται ἐδῶ: Περιμένουμε νὰ ἴδουμε ποιά εἶναι ἡ «ἀξιοτάτη πλήρωσις τῆς ζωῆς» ποὺ προβάλλεται ὡς ὑψιστὸ ἀγαθόν, καὶ ἀκοῦμε νὰ μᾶς λέγουν ὅτι αὐτὴ ἔγκειται στὴν ὀλοπρόθυμη συμβολὴ μας νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ τέλεια πολιτεία, ὅπου κάθε ἄνθρωπος θὰ τελεῖ τὴν ζωὴν του ὄχι ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ ...«διὰ τῆς ἀξιοτάτης πληρώσεως». Μὲ ἄλλες λέξεις: περιεχόμενο τοῦ ὀρισμοῦ μας γίνεται ἡ ὀριστέα ἐννοια. Πιθανὸν μιά ὑποσημείωσις τοῦ κ. Κ. Ι. Δ. (ἡ ὑπ' ἀριθ. 1 τῆς σελ. 136) νὰ ἀνοίγει κάποια διέξοδο ἀπὸ τὸ ἐπικίνδυνον τοῦτο κύκλωμα: ἐκεῖ λέγεται ὅτι ἡ τέλεια πολιτεία, τὸ «Κράτος Δικαίου», ἀποβλέπει εἰς τὴν «δυνατοποίησιν οὐ μόνον τῶν βιοσυντηρητικῶν πράξεων, ἀλλὰ καὶ τῶν αὐταξίων πληρώσεων τῆς ζωῆς παντός ἤδη ἀνθρώπου, ἢτοι οὐ μόνον πρὸς τέλεσιν ἀπλῶς τῆς ζωῆς ἐκάστου ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀξιοτάτης πληρώσεως» (ἐγὼ ὑπογραμμίζω). Ἄν καταλαβαίνω καλά, τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ πᾶμε μακριὰ ἀπὸ τὶς λεγόμενες «αὐτάξιες πληρώσεις» (Θεωρία, Τέχνη, Ἔρως, Θρησκεία) γιὰ νὰ βροῦμε τὴν «ἀξιοτάτην πλήρωσιν τῆς ζω-

ῆς». Δίνω στὴ ζωὴ μου τὴν ἀξιοτάτην πλήρωσίν της, ὅταν ἀγωνίζομαι γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ Κράτος τοῦ δικαίου ποὺ θὰ ἐπιτρέπει σὲ κ ἄ θ ε ἄ ν θ ρ ω π ο (ἀδιακρίτως τάξης, φυλῆς, χρώματος) ὄχι μόνον νὰ συντηρεῖται στὴ ζωὴ, ἀλλὰ νὰ διακονεῖ καὶ νὰ χαίρεται τὴ Θεωρία καὶ τὴν Τέχνη, τὸν Ἔρωτα καὶ τὴ Θρησκεία. Δὲν εἶμαι βέβαιος ἂν αὐτὴ πραγματικὰ εἶναι καὶ τοῦ κ. Κ. Ι. Δ. ἡ σκέψη. Φοβοῦμαι ὅτι δὲν θὰ συμφωνήσῃ ἐντελῶς μὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία. Καὶ τοὺς φόβους μου τοὺς στηρίζω πρῶτα στὴν ὑπόθεσιν ὅτι, ἂν αὐτὸ τὸ περιεχόμενο ἤθελε ὁ ἴδιος νὰ δώσει στὴν ἐννοια: «ἀξιοτάτη» πλήρωσις τῆς ζωῆς, θᾶβρισκε τρόπο νὰ τὸ εἰπεῖ πιὸ καθαρά σὲ μιά σελίδα τοῦ κειμένου του καὶ ὄχι νὰ τὸ ὑποδηλώσῃ σὲ μίαν ὑποσημείωσιν. Ἐπειτα νομίζω ὅτι καὶ μὲ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἐρμηνεία δὲν τελειώνει τὸ ζήτημα: ἀφοῦ ξαναγυρίζομε στὶς ἀξίες τῆς δευτέρας βαθμίδας (ἀπλῶς κορυφαῖο θεωροῦμε τὸ ἔργο ποὺ τις κάνει δυνατὰς σὲ διανθρώπινη κλίμακα, πέρα δηλαδὴ ἀπὸ τὸν στενὸ κύκλον τῆς ἀτομικῆς ζωῆς) καὶ τυχαίνει οἱ ἀξίες αὐτὲς νὰ εἶναι πολλὰ καὶ ἀνομοιογενεῖς (μὲ τις μεταξύ τους συγκρούσεις ἀναπότρεπτες), ἀναπόφευκτα προβάλλει ἡ ἀπαίτησις νὰ μπεῖ καὶ σ' αὐτὸ τὸ πλῆθος μιά ἱεραρχικὴ τάξις, καὶ μάλιστα κατὰ τις ἀρχὰς τῆς θεωρίας «ἀντικειμενική». Εἶναι ὅμως δυνατὴ ἐδῶ ἡ ἀντικειμενικὴ ἱεράρχησις; Ὁ κ. Κ. Ι. Δ. φαίνεται νὰ τὴν ἀποκλείει (σελ. 117). Γιὰ τοῦτο ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ὀλόκληρο τὸ θέμα χρειάζεται βαθύτερη καὶ προσεχτικότερη ἐπεξεργασία.

Τελειώνοντας θεωρῶ περὶ τὸ νὰ τονίσω ὅτι οἱ παραπάνω παρατηρήσεις δὲν λιγοστεύουν καθόλου τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου. Ἀπεναντίας πιστεύω ἀδίσταχτα ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ κ. Κ. Ι. Δ. ἀποτελεῖ πολυτιμότερη συμβολὴ στὴν ἀνάπτυξιν γνήσιας νομικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψεως στὴ χώρα μας καὶ εὐχομαι νὰ συνεχιστεῖ μὲ τὴν ἴδια πάντοτε λαμπρὴν ἀπόδοσιν.

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

